

Ortak Türk Tarihinin Yazılmasında Kafkasya'dan Anadolu'ya Uzanan Türk Yer Adları Üzerine Karşılaştırmalı Çalışmaların Önemi

Elvira Latifova*

Giriş

Çok geniş coğrafyaya yayılmış Türk dünyasının yer adlarına dair karşılaştırmalı çalışmalar günümüzde hala yok seviyesinde sayılabilir. Halbuki bu alanın Türk Cumhuriyetlerinin tarihçi, coğrafyacı ve dilcileri tarafından birlikte araştırılması ortak Türk tarihinin yazılması işine büyük katkılar sağlayabilir.

Şunu da kaydedelim ki toponimi üçlü bir bilimdir ve tarih, dilcilik ve coğrafya alanlarını bir araya getirmektedir. Bu yüzden toponimik araştırmalar sırasında bilimin belirtilen her üç alanının verilerinden yararlanmak gerekmektedir. Çünkü tek taraflı yaklaşım objektif sonuçları sağlayamaz.

Budag Budagov'un ifadesiyle, coğrafya olmadan toponimi bilimi arazi-siz, dilcilik olmadan dilsiz, tarih olmadan ise kökensiz kalabilir.¹ Tek taraflı araştırıldığında toponimler diğer iki bilim alanının yaratıcı sentezinin dışında kalmış olurlar.

Türk yer isimlerinin araştırılmasında, bu üç bilim alanının sentezinin zorunlu olmasıyla birlikte, Türk Devletlerinin söz konusu üç alanda çalışan bilim adamlarının da karşılıklı çalışmalar yürütmesi, ortak Türk tarihinin yazılması için temel şartlardan biri olarak kabul edilebilir.

Çünkü her ne kadar ayrı ayrılıkta ülkelerimizde ve araştırma merkezlerimizde bu alanda çalışmalar yapsak da çalışmalarımızı karşılaştırmadığımız sürece ortak noktaya varamayacağız.

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Eski ve Orta Çağ Bölümü, Bakü/
AZERBAJCAN, eletifova@mail.ru ORCID: 0000-0002-4218-6224
DOI: 10.37879/9789751749987.2022.36

1 Budag Budagov, *Tyurkskiye Toponimi Yevrazii*, Oguz eli, Bakü 1998, s. 9

Bu konuda Kafkasya ve Anadolu toprakları genel Türk tarihinin öğrenilmesi ve yazılması açısından vazgeçilmez hazine olarak kabul edilebilir.

Kafkasya'daki Türk toponimleri ise en eski Türk tarihi katmanlarının ortaya çıkarılması için son derece önemlidir.

Kafkasya'ya kadim Türklerin etnik akımları hem iki temel dağ geçidi Derbent ve Deryal hem de Büyük Kafkas dağlarının diğer geçitleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesini Kuzey Kafkasya'ya bağlayan dağ geçidinin "Hun beli" olarak isimlendirilmesi ve bu toponimin Hun boylarının ismini barındırması bunun açık ispatıdır.

Kafkasya'da Kaşgarlı Mahmut'un Oğuz boylarının 22 kolundan birine nispet ettiği Türk Kınık boyları ile de bağlı çok sayıda toponim bulunmaktadır. Kınıkların ismi aşağıdaki toponimlerde korunmuştur: Şeki iline bağlı Ganık Nehri, Baş ve Aşağı Göynük köyleri, Gah ilindeki Gonuk Nehri ve İlisu köyündeki Ganıglar sülalesi, Sarıbaş köyünün Göynük-oba mahallesi vs. Kafkasya'daki Türk toponimlerinin bazılarının aynısını Türkiye arazisinde de bulmak mümkündür: Bolu'daki Göynük ve Amasya'daki Göynücek, Azerbaycandaki Bilecik ve Türkiye'deki Bilecik vb...

XI-XII. yüzyıllarda Oğuz Türkleri İslam'ın Dağıstan'ın daha geniş arazilerinde yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Kafkasya'nın söz konusu bölgelerinde günümüze kadar Oğuz Türkleri ile bağlı toponimler kalmaktadır (ör. Dağıstan'ın Hunzah ilindeki "Oğuzilal" soyları ve Oğuz şahıs isimleri, Ahı ilindeki "Oğuzrin surar" mezarlığı, Azerbaycan'ın "Oğuz" ili vs. – E. L.).

1. Kafkasya'nın Eski Döneme Ait Türk Toponimleri ve Bu Toponimlerin Diğer Türk Coğrafyalarındaki Paralelleri

Kadim ve Orta Çağ kaynaklarında Kafkasya'da çok sayıda Türk Boylarının, Kimmerlerin, İskitlerin, Sakların, Hazarların, Kıpçakların yaşadıkları kaydedilmektedir. Kafkasya, Anadolu'ya, Asya'dan Avrupa'ya geçen Türk boyları içinde uzun tarihî bir dönem boyunca arka cephe rolünü oynamıştır. Atilla ve Asparuh Han, Avrupa Seferlerini buradan geçerek gerçekleştirmişlerdir. Erken dönem kaynakları Türk halklarının Kafkasya'da kadim köklere sahip olduklarını ispatlamaktadır.

Bilindiği gibi Türk boylarının Kafkasya'ya kitlesel akını birkaç aşamada gerçekleşmiştir.

Birinci aşama Kimmer-Skif-Sak boyları ile bağlantılı olmuştur. Bu aşamada Kimmer-Skif boyları Karadeniz kıyılarından Kuzey Kafkasya'ya,

oradan Güney Kafkasya, Güney Azerbaycan topraklarından geçerek kadim Manna Devleti'nin topraklarında bir uygarlık kurmuş ve Yakın Doğu'da o dönemlerde cereyan eden siyasi olaylarda aktif rol oynamışlardı². Adı geçen boyların bir kısmı Azerbaycan topraklarında da meskûnlaşmışlardı. Bu düşüncemizi Kafkasya bölgesinde, o cümleden Azerbaycan'da, milattan önce VII. yy'dan itibaren bu topraklarda meskûnlaşmış Skif-Kimmer-Sak boyları ile ilgili olan toponimler de ispatlamaktadır. Fikrimizce bu toponimlerle ilgili yapılacak bir araştırma ilginç gerçekleri ortaya çıkarabilir. Kimmerlerle bağlantılı toponimler, Azerbaycan'ın Zakatala ilinin Kımır ve Kımırlı, Kazak ilinin Kemerli ve Gemerli köylerinin isimlerine yansımıştır. Azerbaycan'da Şeki, Zakatala şehirlerinin ve Sakan yerleşim biriminin isimleri ise Sak boyları ile bağlantılıdır. Orta Çağ kaynaklarında Kür ve Aras nehirleri arasındaki topraklar "Balasakan" (kadim Türk dillerinde "bala" "düzlük" anlamına gelmekteydi), yani Sak Düzlüğü olarak isimlendirilmekteydi.³ Ayrıca, Azerbaycan'ın kuzeybatı illerinden biri olan Balaken'in ismi de kanaatimizce iki komponentten oluşmaktadır: "Bala" (ova düzlük) ve "ken(d)" "köy" (yerleşim birimi). Aynı zamanda diğer Türk coğrafyalarında da "bala" komponenti bulunan yer isimleriyle günümüzde karşılaşılmaktadır. Buna örnek olarak Kazakistan'daki "Balaçul", Anadolu'da ve Uygurlardaki "Bala" isimli yerleşim birimleri gösterilebilir.⁴

Büyük Kafkas dağlarında, Samur Nehri havzasında yerleşen kadim Sahur köyünün ismi de Saklarla ilişkilendirilebilir: "sak-hur" ("hur" kelimesi komşu halkların dilinde "köy" anlamına gelmekteydi-E. L.). Şunu da kaydedelim ki Sahurlar bu köyü "Sah" olarak isimlendirmekteydiler. Sahur ise bu köye komşu halklar tarafından verilen isimdir (yani "sak(h)lar köyü"-E. L.).⁵ Azerbaycan'ın Gah ilinin yakınlığında XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar "Sakan" isimli yerleşim biriminin varlığını dikkate alacak olsak, yukarıdaki mülahaza gerçek kabul edilebilir.⁶

2 İlhami Durmuş, *İskitler*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s.48

3 Elvira Latifova, "Kafkasya'nın Bazı Türk Toponimlerine Dair (Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. Cilt 1, Sayı 2 (2014), s. 4; Elvira Latifova *İlisuyskoye Sultanstvo*. "Şarg-Garb", Bakü 2010, s.85

4 Gülensoy Tuncer, "Türk Dünyasında ve Anadolu'da Ortak Yer Adları", *"Erdem" Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. Özel sayısı – II, cilt 9/sy. 26 (1996), s.708

5 Latifova Elvira, *Severo-zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe sultanstvo*, Baku, İzd-vo "Altay", 1999, s.28

6 GİA Azerbaydjanskoj Respubliki. F.579, op.1. İngiloyskoe (ZakatalskoYe) Blagoçinie, ed.hr.3, v. 1,7

Kafkasya'ya o cümleden de Azerbaycan'a yapılan ikinci büyük Türk akını, binyılımızın başlarına denk gelmekte ve bu akın Hun, Bulgar, Sabir, Hazar vs. Türk Boylarının ismi ile ilişkilidir. Bu boyların isimleri de Kafkas toponomisinde yeteri kadar yansımaları bulmuştur: Bulgarlarla ilgili Dağıstan'ın Akkuşa ilindeki Balkhar köyü, Derbent ilindeki Hazarlarla ilgili Hazartala köyü vs. bu kabildendir.⁷

Halkların Büyük Göçü Döneminde Altay ve Çin sınırlarından hareket eden Hun, Avar ve diğer Türk boyları da Kafkasya'dan geçerek Avrupa'ya yüz tutmuşlardır. Kaynaklarda 395 yılında Tunay kıyılarından Güney Kafkasya'ya gelen, oradan da Ön Asya'ya hareket eden Hun boylarının en büyük akını ile ilgili çok sayıda bilgi bulunmaktadır.⁸ Hunların bu dönemde Kafkasya'da yerleşen bir kısmı, sonraları bölgenin siyasi olaylarında önemli rol oynamaya başlamıştır. Hunlar Azerbaycan'a Kuşanlar ismi ile gelmişlerdir. Bu isim onların tapındıkları 5 kutsal totemden biri olan kuşla ilgilidir.⁹ Kuşan Hunlarının Azerbaycan'ın Gah ilinin İlisu köyüne yerleştiklerine, burada korunan "Kuş uşağı" veya "Kuşlar" soy ismi de delalet etmektedir.¹⁰ Ayrıca Kuşanlarla ilişkili yer isimleriyle Azerbaycan'ın Ağdaş, Gabele, Kürdemir, Şamahı, Guba ve Kazak illerinde de karşılaşılmaktadır.¹¹ Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesini Kuzey Kafkasya'ya bağlayan dağ geçidinin "Hun beli" olarak isimlendirilmesi ve bu toponimin Hun boylarının ismini taşıması, ikinci akın sırasında bu boyların Azerbaycan'ın kuzey batısında yerleştiğini ispatlamaktadır.

Hunların ismi komşu Dağıstan toponomisinde de muhafaza edilmiştir. Örneğin, XIX. yüzyılın sonlarına kadar Kumuk'un (çağdaş Lak ili-E.L.) mahallelerinden biri "Hunnal-al" (Hun halkı) olarak isimlendirilmekteydi. Aynı zamanda buradaki bir takım sülale isimlerinde de günümüze kadar "Hun" etnonimiyle karşılaşmak mümkündür: "Hun-nahul", "Bu-hun nahul".¹²

7 Hanmagomedov Hanmagomed, *Tyurkskaya Toponimiya Dagestanskoy ASSR*. Avtoref., Baku 1979.

8 Djafarov Yusif, *Gunnı i Azerbaydjan*, Baku 1993, s. 36

9 Veliev Muhammedgasan (Baharlı), *Azerbaydjan*, Baku 1921, s. 31

10 Bk., Latifova, E. M, *İlisuyskoye sultanstvo.*, s. 30; Latifova Elvira, İlisu Sultanlığı Arazisinde Türk Toponimleri (Rusça), *Altay Dünyası*, 1999, Sayı 5-6, s. 35

11 Azerbaydjanskaya SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku 1979.

12 Hanmagomedov Hanmagomed, *Toponimiya Dagestana*, Krasnoyarsk, İzd-vo Krasnoyarskogo Universiteta, 1990, s. 35.

Böylece, kadim dönemde Kuzey Kafkasya'dan Güney Kafkasya'ya akın gerçekleştiren Kimmerler, İskitler, Saklar, Hunlar, Avarlar vb., Derbent ve Deryal geçitleri ile birlikte Hun beli aracılığıyla da Azerbaycan ve genellikle Kafkasya topraklarına yayılmış ve buradaki yer isimlerinde kendi izlerini bırakmışlardır.

2. Erken Orta Çağ'da Kafkasya'da Yayılmış Türk Toponimleri ve Bu Toponimlerin Diğer Türk Coğrafyalarındakiyle Karşılaştırılması

Türk boylarının Merkezi Asya'dan Kafkasya'ya, oradan da Anadolu'ya göçü, erken Orta Çağlarda da devam etmekteydi. Araştırdığımız bölgede söz konusu döneme ait ilginç etnotoponimlerden bir grup da VII-VIII. yüzyıllarda Batı Türk Hakanlığı'nın siyasi olaylarında aktif rol almış Türgeşlerle ilgilidir. Örneğin Rusya Federasyonu Dağıstan Cumhuriyeti'nde Velikend arazisinde şimdiye kadar Türgeştepe (Türgeş kurganı)¹³ isimli yerleşim birimi mevcuttur. Türgeş etnonimini içeren toponimler Azerbaycan'da da muhafaza edilmiştir: Nahçıvan'ın Şahbuz ilinde (Tirgeş), Gebele ilinde (Terkeş), Kelbecer ilinde (Tirgeşvend). Bilindiği gibi Türgeşler VII-VIII. yüzyıllarda Yedi Su ve Cungiariya arazilerinde yayılmışlardır ve Dulu boy birliğine dahildiler. Türgeş etnotoponimi, çağdaş Başkurt ve Tatarlar arasında da mevcuttur. Özbeklerde ise Tırkiş biçiminde varlığını sürdürmektedir. Tirgeş etnonimi, Tıvallar ve Altaylılar arasında da mevcuttur.¹⁴

Erken Orta Çağ'da Türk boyları Kafkasya'da artık lider konuma yükselmişlerdir. Onların yayıldıkları bölge de önemli ölçüde genişlemişti. Bu düşüncemizi onaylamak için yalnız Azerbaycan'ın kuzey batısında günümüze kadar muhafaza edilen erken Orta Çağ'a ait Türk yer isimlerini zikretmek yeterlidir. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzey batısında yerleşen Gah ili topraklarında bu döneme ait Türk boyları ile ilişkili aşağıdaki yer isimleri de mevcuttur:

Kıpçak, Oncalı, Tangıt, Garadolag, Bucag vs. Ayrıca bölgemizde M. Kaşgarlı'nın ünlü "Divanü Lügati't-Türk" eserinde zikredilen Oğuz boyunun 22 kolundan biri, aynı zamanda en önemlisi ve birincisi sayılan "Kınık" boyu ile ilgili yer ve soy isimleri halen durmaktadır: Kanık Nehri, Şeki ilindeki Baş ve Aşağı Göynük köyleri, İlisu'daki Konuk Dağı ve Kanıklar soyu, Sarıbaş'taki Göynük oba mahallesi.¹⁵ Şunu da kaydedelim ki, Kafkasya'daki

13 Hanmagomedov Hanmagomed., *age.*, s.32.

14 Geybullayev Giyaseddin, *Toponimiya Azerbaydjana*. Bakı 1986.s.37-38.

15 Kaşgarlı Mahmut, *Divan-i Lügati't-Türk*, 1. Bölüm, Ankara 1985, s. 373.

Türk toponimlerinin bir kısmının aynısını, Türkiye Cumhuriyeti topraklarında da bulmak mümkündür. Bolu'daki Göynük ve Amasya'daki Göynüçek,¹⁶ Azerbaycan'daki Bilecik ve Türkiye'deki Bilecik, Türkiyede'ki Oğuz mahallesi ile (Gerze-Sinop) Azerbaycan'daki Oğuz ili ve Güney Dağıstan'daki Oğuzilal mahallesi; Azerbaycan'daki Gıpçag, Anadolu'daki Kıpçak ve Kazakistan'daki Kıpçak köyleri, Azerbaycan'ın çeşitli illerinde Bucag köyleri ve Türkiye'nin Burdur bölgesindeki Bucak kasabası¹⁷ vs. araştırmalarımız bu durumun bir tesadüf olmadığını göstermektedir. 1918-1920 yıllarında Kuzey Azerbaycan'da mevcut olmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti haritasında Nahçıvan Nehri yakınında da Göynük isimli bir köy gösterilmiştir.¹⁸ Kanaatimizce Kınıkların bir kısmı Kuzey Azerbaycan'dan geçerek Nahçıvan vasıtasıyla Anadolu'ya hareket etmiş ve burada daha iki yerleşim birimine Göynük ve Göynüçek köylerine isim vermişlerdir.

Kafkasya'da Kıpçaklar, yaşadıkları yer isimlerinde izlerini bırakmışlardır. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzey batısındaki Kıpçak köyü, isminde Kıpçak boyunun ismini muhafaza etmiştir.

Bilindiği gibi Azerbaycan topraklarında Kıpçaklar, daha IV-V. yüzyıllardan itibaren yaşamaktaydılar. Bu Kıpçaklar Gürcü kaynaklarında "ilk" Kıpçaklar olarak kaydedilmekte ve onların Kafkasya'ya akınları M. Ö. VIII. ve M.S. IV. yüzyıla denk gelmektedir.¹⁹

Kıpçakların bir kolu da Bucak boyları olmuştur. Bir zamanlar Büyük Kafkas dağlarının koynunda yerleşen geçmiş Ilısu Sultanlığı topraklarındaki Ilısu ve Baydarlı köylerinde "Bucak" isimli mahalleler günümüze kadar durmaktadır.

Günümüz Azerbaycan'ın Gah ilinin Oncalı köyünün ismi, Kıpçakların diğer bir kolu olan "Onca" Türkleri ile bağlantılıdır. Kadim Türk köyü olan Oncalı ile bağlantılı olarak Türk dünyasının ünlü ozanı Yunus Emre'nin tahmin edilen mezarlarından birinin de burada olduğunu kaydetmek istiyoruz. O burada mürşidi Şeyh Tapduk'la birlikte yatmaktadır. Büyük ozanın burada yaşayıp çalışmalarında bulunması ve dönemine göre çok akıcı bir Türkçe kullanması da Kafkasya'da o dönemde Türkçe'nin geniş bir şekilde yayıldığını göstermektedir. Çeşitli Türk devlet başkanlarının zaman

16 Türkiye Mülki İdari Bölümleri Haritası, İstanbul 1995.

17 Gülensoy, *age.*, s.709.

18 Karta Azerbaidjanskoy Demokratiçeskoy Respubliki 1918-1920 qq.

19 Klyastorniy Sergey, *Drevnetjurkskie puniçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredey Azii*, Moskva 1954, s. 19-21.

zaman Azerbaycan'ın Oncalı köyündeki Yunus Emre'nin mezarını ziyaret etmeleri dikkate şayan olup, Yunus Emre'nin mezarı ile ilgili önemli bir husustur. Onca Türkleriyle ilgili toponimler, Dağıstan arazisinde de kalmaktadır: İnçeözzen (Oncaların nehri), İnçe (günümüzde tren istasyonu).²⁰ Aynı zamanda Onca Türkleriyle ilgili toponimler G. A. Geybullayev tarafından Azerbaycan'ın Göyçay, Şeki, Celilabad, Masallı, Gürcistan'ın Bolnisi illeri arazisinde de tesbit edilmiştir.²¹

Yeri gelmişken, şunu da söylemeliyiz: Gah'ın eski ismi de Kıpçak Türkleri ile ilişkilidir. XIX. yüzyıl yazarı İ. Lineviç örnek olarak takdim ettiği bir rivayette, Gah'ın geçmişte Torağay olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir.²² Kaşgarlı Mahmut'un eserinde bu sözün anlamı Kıpçak dilinde “dağlar arasında sığınak” şeklinde tercüme edilmektedir.²³ Eğer Gah'ın gerçekten de dağların arasındaki düzlük arazide yerleştiğini dikkate alacak olursak, Büyük Kafkas uçurumlarından bölgeye gelen Kıpçakların, burarlarda Torağay isminde yerleşim birimi kurdukları ihtimal dahilinde düşünülebilir. Şunu da kaydetmek yerinde olurdu ki, V. V. Bartold eserlerinde Merkezi Asya'da da Turgay isimli küçük şehrin ve Kara Turgay ve Sarı Turgay nehirlerinin var olduğunu kaydetmektedir.²⁴ Bu gerçek ise bir kez daha Kafkasya'daki benzer yer isimlerinin Kıpçak Türkleri ile ilişkili olduğunu ispatlamaktadır. Sığınakla ilgili şunu da kaydedelim ki, günümüzde aynı isimli köy ve şehirlere Kazakistan, Anadolu²⁵ ve Gürcistan coğrafyalarında da rastlamak mümkündür.

XI. yüzyılda gerçekleşmiş Selçuk akınları sonucunda ise Oğuz-Türk boyları tüm Güney Kafkasya'da temel etnik ve siyasi güce dönüşmüşlerdir. Bu dönemde Türklerin Kafkasya'ya üçüncü (Oğuz-Selçuk-E.L.) büyük akını sonucunda Azerbaycan halkının da şekillenme süreci tamamlanmıştır. Selçuk akınları sonucunda Türk Boyları'nın yeni grupları Güney Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Aynı kökten ve dilden olan, İslam'ı kabul etmiş Oğuz-Selçuk Türkleri kısa bir zamanda kaynaşmışlardır. Kaydedilmesi gerekli bir diğer husus da XI-XII. yüzyıllarda Oğuz Türkleri'nin İslam dininin Dağıstan'ın daha geniş arazilerinde yayılmasında büyük rol oynamış olmalarıdır.

20 Hanmagomedov, *Toponimiya Dagestana*, s. 33.

21 Geybullayev, *Toponimiya Azerbaydjana*, s. 49.

22 Lineviç İvan, *Bıvşeye Elisuykskoe sultanstvo, SSKG*, Tiflis, 1873, vıp.7., s. 15.

23 Kaşgarlı, *age.*, s. 373.

24 Bartold Vasilij, *Soçineniya*. T.III., M., 1965, s. 516.

25 Gülensoy, *age.*, s. 699.

Kafkasya'nın söz konusu bölgelerinde günümüze değin Oğuz Türkleri ile ilgili terimler kalmıştır. (ör. Dağıstan Cumhuriyeti'nin Hunzah ilinde mevcut olan "Oğuzilal" soyları ve Oğuz şahıs isimleri, Ahtı ilindeki "Oğuzrin surar" – yani "Oğuz mezarlığı", Azerbaycan'ın kuzey-batı bölgesindeki "Oğuz" ili vs.).

Bu süreç sonucunda Azerbaycan halkının da şekillenmesi tamamlanmıştır. Bu dönemden itibaren tüm Orta Çağ ve Yeni Çağ boyunca, Türkçe çok uluslu Kafkasya halkları arasında temel iletişim aracına dönüşmüştür.

XIII. yüzyılda Moğol seferleri sonucunda Kafkasya'ya yeni Türk boyları yerleşmiştir. Fazlullah Reşiduddin'in eserinde Moğollarla gelmiş Türk boylarının isimleri zikredilmektedir: Celayır, Sunit, Tatar, Merkit, Kurlaut, Tulas, Tumat, Bulagaçın, Keremuçın, Urasut, Tamgalık, Targut, Oyrat, Bargut, Kori, Telengut, Kesutami, Urenka, Kurkan ve Sukait.²⁶ Bu boyların ekseriyetinin izleri, Kafkasya toponimisinde günümüze kadar mevcuttur.²⁷

Kanaatimizce Orta Çağ'da Türkçe'nin Kafkasya'da geniş bir alanda yayılmasını ispatlayan delillerden biri de çok sayılı epigrafik anıtlarda korunan yazılarda geçen şahıs isimlerinin Arap alfabesiyle yazılırken, "oğlu" ve "kızı" kelimelerinin yazılmasıdır. Hatta Büyük Kafkas Dağlarının kuzeyinde, oldukça yüksek mevkide yer alan Sahur köyünde 1278 yılında yapılan caminin duvarındaki yazıda onun Haticet Muhammed kızının talimatıyla Safi Kadir Bey oğlu tarafından yapıldığı kaydedilmektedir.²⁸ Bu yazıda "kızı", "oğlu", "bey" kelimelerinin kullanılması, Türk dilinin geniş bir şekilde yayıldığını göstermektedir.

Rus Tarihçi S. Bronevski de XIII.-XV. yüzyıllarda Tatar (Rus yazarlarının tamamı Türk halklarını "Tatar" olarak isimlendirmekteydiler-E.L.) soylarının ve dilinin Kafkasya'da çoğunlukta olduğunu kaydetmektedir.²⁹

XIV. yüzyılın sonu, XV. yüzyılın başlarında Kafkasya'ya seyahatte bulunmuş Johan de Halonifontibus, burada yaşayan Rumların, Tatların, Rusların, Çerkezlerin, Lezgilerin, Yassıların, Alanların, Avarların, Kazıgumukların birbiri ile Tatar, yani Türk dilinde konuştuklarını kaydetmektedir.³⁰

26 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, t.I, kn. I, II, Moskva-Leningrad 1959, s. 77.

27 Latifova Elvira, *İlisuyskoye sultanstvo*, s.32, Geybullaev, G. A., Mongolskie toponimi v Azerbaydjane, *İzvestiya AN Az. SSR*, 1981, No: 3, s. 77.

28 Lavrov L. İ., *Epigrafiçeskie pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v.*, Moskva, Nauka 1966, s. 85.

29 Noveşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze, sobrannie i popolnennie Semenom Bronevskim. *Çast vtoraya*. M., 1823, s. 442-443.

30 Dagestan v izvestiyah russkih i zapadno-evropeyskih avtorov XIII-XVIII vv. Mahaçkala, 1992, s. 35-36.

3. Son Orta Çağ'da Kafkasya'da Yer İsimlerinin ve Türkçe'nin Konumu

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının Kafkasya siyasetinin belirginleşmesi sonucunda bölgede Türkçenin rolü daha da artmıştır. Kafkasya'nın hem Osmanlı hem de Safevi yönetimi altına geçmiş topraklarında Türkçe devlet diline dönüşmüştür. Bu dönemde tüm resmî yazışmalar Türkçe yapılmaktaydı. Bu açıdan Türkçe'nin Kuzey Kafkasya'da yayılmasında Azerbaycan'ın özel rolü vardır. Kafkasya'da Orta Çağ'da Türkçenin iletişim aracı olarak rolünün artması, ilk olarak bölgede Türk halkının diğerlerine oranla daha fazla olması gerçeği ile açıklanabilir. Öte yandan, XVI-XVIII. yüzyılın başlarında, burada yönetimlerini sağlamlaştırma uğrunda rekabette bulunmuş olan Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının devlet dillerinin Türkçe olması da Kafkasya'nın Türk olmayan halklarını, bu dilden iletişim aracı gibi yararlanma konusunda etkilemiştir.

XVII. yüzyılın ünlü gezgini Evliya Çelebi, "Seyahatname"sinde Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın farklı bölgelerinde gördüklerini kaleme alırken, burada birçok Türkçe yer isimlerini zikretmektedir: Demirkapı, Baş tepe, Koysu, Yamansu, Yarıksu, Karabudak, Aktaş, Karabudakhan, Kübeçli vs.³¹ Evliya Çelebi burada yaşayan Nogayların dillerinden bahsederken, Nogay dilinin Osmanlı Türkçesinden epey farklı olmasına rağmen, onların Tatar (Türk) olduklarını kaydetmektedir.³² Aynı zamanda yazar, Dağıstan'ın farklı halklarının ana dillerinin dışında Arap ve Fars dilleri ile birlikte Türk dilleri olan Kumuk, Kıpçak, Çaçatay vb. dillerini bildikleri ve bu dillerden iletişim aracı olarak yararlandıkları konusunda da bilgiler vermektedir.³³

31 Evliya Çelebi, *Kniga puteşestviya*, Vıp. 2. Moskva 1979, s. 109, 111-112, 114, 118.

32 Çelebi, *age.*, s. 55.

33 Çelebi, *age.*, s. 115.

Sonuç

Böylece, aralarında Türklerin da bulunduğu halkların etnogenezi ve göç süreçlerinin araştırılmasında, toponominin önemi inkâr edilemezdir. Etnonimlerle ilgili coğrafi isimler, Türk halklarının geçmişte yayıldığı arazi ve göç süreçlerini göstermektedir.

Kafkasya'nın Türk toponimleri üzerinde yaptığımız araştırmalar, bu bölgenin yer isimleri ile Merkezi Asya, Türkiye ve diğer Türk coğrafyasındaki paralelleri ortaya çıkarmaya imkân vermiştir. (Göynük, Bilecik, Türgeş, Oğuz, Kıpçak, Torağay vs.-E. L.)

Bu yöndeki araştırmalarımız Türk boylarının Merkezi Asya'dan Kafkasya'ya, oradan da Anadolu'ya doğru gerçekleştirdikleri büyük akınların dört aşamasının (Kimmer-İskit-Sak, Hun, Oğuz ve Moğol dönemleri) her birine ait çok sayıda toponimleri ortaya çıkarmaya imkân vermiştir. Kafkasya'ya yönelmiş bu göç, iki temel dağ geçidi ile birlikte (Deryal ve Derbend) diğer dağ geçitleri vasıtasıyla da gerçekleştirilmekteydi. Bu düşüncemizi Azerbaycan'ın kuzey batısında günümüze kadar muhafaza edilmiş "Hun Beli" isimli dağ geçidi de ispatlamaktadır.

Kafkasya'nın bölgeleri ile ilgili yaptığımız araştırmalar eski Türklere ait çok zengin lengüistik ve toponomik verileri ortaya çıkarmaya ve bulduğumuz yer adlarının çoğuna Orta Asya ve Anadolu'da da rast gelindiğini söylemeğe imkân vermiştir. Bu ise bir daha Kafkasya'nın, Orta Asya'dan Anadolu'ya hareket eden Türk boyları için uzun tarihi dönem boyunca arka cephe rolünü oynaması gerçeğini ispatlamakta ve bu konuda tüm Türk dünyası için büyük gereği olan ortak Türk tarihinin yazılması işinde önemli katkı sağlayacak karşılaştırmalı araştırmaların devam ettirilmesinin gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

Azerbaydjanskaya SSR. Administrativno-territorialnoe delenie na 1 yanvarya 1977 g. 4-e izd., Baku 1979.

Bakıhanov Abbasgulu Aqa, *Gyulistan-i İram*, Elm, Baku 1991.

Bartold Vasiliy, *Soçineniya*. T.III., Moskva 1965.

Budagov Budag, *Tyurkskiye toponimi Yevrazii.*, Oguz eli, Baku 1998.

Dagestan v izvestiyah russkih i zapadno-evropeyskih avtorov XIII-XVIII vv. Mahaçkala 1992.

Djafarov Yusif, *Gunnı i Azerbaydjan*, Elm, Baku 1993.

Evliya Çelebi, *Kniga puteşestviya*, Vıp. 2. Moskva 1979.

Geybullaev Giyaseddin, “Mongolskiye toponimi v Azerbaydjane”, *İzvestiya AN Az. SSR*, (1981), No: 3.

Geybullayev Giyaseddin, *Toponimiya Azerbaydjana*, Elm, Baku 1986.

ĞIA Azerbaydjanskoy Respubliki. F.579, op.1. *İngiloyskoe (Zakatalskoe) Blagoçinie*, ed. hr. 3.

Gülensoy, Tuncer, “Türk Dünyasında ve Anadolu’da Ortak Yer Adları”, “Erdem” *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*. Özel sayısı, [II/9] (1996).

İlhami Durmuş, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

Karta Azerbayjanskoy Demokratiçeskoy Respubliki 1918-1920 qq.

Kaşgarlı Mahmut, *Divan-i Lügati’t-Türk*, 1-3. Bölüm, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.

Klyaştorıny Sergey, *Drevnetyurkskie Runiçeskiye Pamyatniki Kak Istoçnik po İstorii Sredney Azii*, Moskva 1954.

Lavrov Leonid, *Epigrafiçeskie Pamyatniki Severnovo Kavkaza X-XVII v.v.*, Nauka, Moskva 1966.

Latifova Elvira, “İlisu Sultanlığı Arazisinde Türk Toponimleri” (Rusça), *Altay Dünyası*, Sayı 5-6, (1999).

Latifova Elvira, *İlisuyskoe Sultanstvo*. “Şarg-Garb”, Baku 2010.

Latifova Elvira, “Kuzey-Batı Azerbaycan’ın Toponimisinde Kadim Türk Boy İzleri”, *Tarih ve Onun Problemleri*, sayı: 1, (2010).

Latifova Elvira, *Severo-Zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe Sultanstvo*, İzd-vo "Altay", Baku 1999.

Latifova Elvira, "Kafkasya'nın Bazı Türk Toponimlerine Dair (Azerbaycan'nın Kuzeypatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. [I/2] (2014).

Lineviç İvan, "Bivşeye Elisuyskoe Sultanstvo", *SSKG*, Tiflis, (1873), vıp.7.

Noveşie Geografiçeskie i İstoriçeskiye Izvestiya o Kavkaze, Sobranniye i Popolnenniye Semenom Bronevskim. Çast vtoraya. Moskva 1823.

Raşid ad-Din Fazlullah, *Sbornik Letopisey*, t.I, kn. I, II, Moskva-Leningrad 1952.

Hanmagomedov Hanmagomed. *Toponimiya Dagestana*. İzd-vo Krasnoyarskogo Universiteta, Krasnoyarsk 1990.

Hanmagomedov Hanmagomed. *Tyurkskaya Toponimiya Dagestanskoy ASSR*. Avtoref., Baku 1979.

Türkiye Mülki İdari Bölümleri Haritası, İstanbul 1995.

Veliyev Muhammedgasan, (Baharlı), *Azerbaydjan*, Baku 1921.